

Aygün Ərziman qızı Qasımovanın ¹²
HÜSEYN ARIFIN “YƏHYA BƏY DİLQƏM” POEMASI

Hüseyn Arif ənənəvi şeirin qoşma janrının XX əsrdəki ən böyük nümayəndələrindəndir. S.Vurğundan sonra bu yolu davam etdirənlər sırasında şairin adı birincilər sırasındadır. Bu, hər şeydən əvvəl, Hüseyn Arif yaradıcılığının milli təfəkkürlə, xalq yaradıcılığı ilə bağlı olması da əlaqədardır. Hüseyn Arifin “Dilqəm”, “Dostluq simfoniyası”, “Mingəçevir təranəsi”, “Ana torpaq”, “Lahic duyğuları”, “Ömürdən bir fəsil”, “Dağ kəndi”, “Sazın tellərindədir”, “Aman ayrılıq”, “Saza toxunma”, “Beyləqan-Örənqala”, “Dağ kəndi”, “Natəvan”, “Cəfər dastanı”, “Durnagöl əfsanəsi”, “Aşıq Ali” kimi poemaları başdan-ayağa etnoqrafik yaddaş, tarixi-bədii salnamə, dastanlaşma məhəbbəti, qəhrəmanlıq abidəsidir.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Arifin özünəməxsus mövqeyi var. Şairin yaradıcılığı ənənəvi poeziyamızın ozan-aşıq yaradıcılığının davamıdır. Ancaq bir məsələni qeyd edək ki, istər tarixi, istərsə də müasir mövzuda yazdığı poemalarında o həmişə xalq müdrikliyinə, elin saz-söz yadigarına arxalanır, folklorlardan, şifahi xalq ədəbiyyatından aldığı obrazları, bədii sistemi cilalayır, xalq deyimlərini, obrazlı ifadələri yeni çalalarda, novator yollarla yenidən xalqa qaytarırdı.

Respublikamız müstəqillik, istiqlaliyyət qazandıqdan sonra ədəbi-ənənəvi təfəkkür tipinə, mənəvi dəyərinə ehtiyac duyulur.

Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şairi Hüseyn Arifin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Şairin bədii axtarışında xüsusən poemaları diqqəti özünə cəkdi. “Məhəbbət” poemasında gözəl poetik təsvirlə gənclərə təmiz sevgi, ailəyə bağlılıq duyğuları aşılırdı. “Yolda” poeması isə onun poeziyasında ayrıca mərhələ oldu. Bu əsər Səməd Vurğunun ömür yolundan bəhs edir. Əsərdə Vurğun surəti əvvəlcə Vəqif poeziyasının böyük davamçısı kimi maraqlı təsvir edilir. Səməd Vurğuna bəslənən dərin el məhəbbətinin çeşidli təzahürləri poemada canlı əksini tapır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixi kökdən bəhrələnmədən ulu irsin ibrətamiz ənənələrini yaşıtmadan qüdrətli poeziya yaratmaq olmaz. “Burada lap qədimlərdən gələn morfoloji təfəkkürün də elementləri hələ yaşamaqdadır. Burada müəllif-ifaçı özünü vəsf etdiyi təbiətdən və xalqdan ayırmır. Kökümüzə xas olan bu daxili bütövlük, xalqla, təbiətlə üzvi vəhdət müasirimiz olan Hüseyn Arifin timsalında yeni həyatını yaşayır. Bu gün çox az adam tapıla bilər ki, milli tarixi yaddaşın çağdaş müstəviyə gətirilməsi sahəsində şairlə müqayisə oluna bilsin” (1).

Bu sıradan XVIII əsrin XIX əsrin birinci yarısında adı dillərə düşüb taleyi dastana çevrilən Yəhya bəy Dilqəmin taleyi Hüseyn Arifi düşündürmüş, ayrıca epik səpkidə qələmə alınan poemanın qələmə alınmasına zəmin yaratmışdır. Mərhum folklorşünas Sədik Paşayevin Yəhya bəy Dilqəmin həyatı və yetişdiyi mühit haqqında belə bir məlumatı dəqiqliyi cəlb edir. “XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısı arasında yaşayıb yaratmış Yəhya bəy Dilqəm öz lirik-aşıqanə qoşmaları həsrətli, qubarlı gəraylıları və taleyinə uyğun bəslədiyi məşhur saz havası ilə həm müasirləri, həm də özündən sonrakı nəsillər arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Yəhya bəy Dilqəm Şamaxor (oxu: Şəmkir-A.Q.) rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndində doğulmuşdur. Köhnə kənd yerində indi də Dilqəmin bir çox nişanələri qalmaqdadır. Dilqəmin evinin yeri, evinin qabağında çinarların köüyü durur. Evə yaxın yerdə “Dilqəm bulağı” vardır. İndiyə qədər bizə təkcə Ağdabanlı Qurbanın adı ilə bağlı “Qurbanbulağı” məlum idi. “Dilqəm bulağı” bir daha sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq el sənətkarlarının adı ilə bağlı bulaqlar yaranmışdır ki, o dövrün saz-söz məclisləri də məhz bu bulaqların başında keçmişdir” (2, s.24).

Hüseyn Arif 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır, poemadan müəyyən fəsilləri və parçaları mətbuat səhifələrində nəşr etdirir.

Bu poemada adı keçən və əsərin əsas qəhrəmanı olan Dilqəm tanınmış bəy və el şairi olan Yəhya bəyin təxəllüsü olmaqla yanaşı həm də Azərbaycan folklor arealında və aşığı yaradıcılığında həsrət, kədər, ümitsizlik, göynərti və qubarlı eşq obrazının simalarına çevrilmişdir. Bu dəfə Dədə Qorqudu, Yunis Əmrəni, Qurbanini, Abbas Tufarqanlını ümumiləşdirilmiş bir obraz- Dilqəm qiyafəsində görürük. Dilqəm saz, ozan obrazının qədim folklor qatlarından poetik yaddaşa köçən bir obrazdır. “Dilqəmi üstündə köklənib sazı”-deyən şair bu xatirələr işığında Cavanşiri, Koroğlunu, Kərəmi, Nəbini gözləri önünə gətirir, Aşıq Alını soraqlayır, sinədəftər babalara üz tutur, onlardan hikmətli söz, hadisə və rəvayət öyrənməyə çalışır. Hesab edir ki, gəraylılar, divanilər, bağlamalar, müxəmməslər əsrlərin arxasından gəldiyinə, adət-ənənələrimizi, mənəvi dəyərlərimizi bizə çatdırdığına görə yaşamalı, inasanları ədalətə, düzlüyə aparmalıdır. “Dilqəm” poeması Hüseyn Arifin koloritli, milli yaddaşa söykənən, söz və saz sənətinin uralığına, böyüklüyünə xidmət edən, aşığı-ozan sənəti ənənələrini poetik dillə oxuculara çatdıran, tarixi ənənələri yaşadan poemalarından hesab olunur. Əsəri oxuduqca hiss olunur ki, şair Mili, Muğanı, Şirvanı, Murovdəyi, Qoşqarı qarış-qarış gəzib, həmin yerləri hafizəsinə həkk edib, qəlbində yaşadıb. Ona görə də bu yerlərdən bəhs edəndə hissləri güc gəlir, duyğulu anlar yaşayır. O, Kəpəzə, Murovdəyə səyahətə çıxır, təkcə təbiətin gözəlliklərindən zövq almaqla işini bitmiş hesab etmir. Aşıq Alını soraqlayır, onun hansısa evdə, hansısa arxiv və sənət ocaqlarında saxlanan əsərlərini soraqlayır, onların izinə düşməyə çalışır. Aşıq Ali şair üçün ona görə əziz və doğmadır ki, onun yaradıcılığı xalq hikmətinin, türkün bədii və fəlsəfi təfəkkürünün ifadəsidir.

Soraqdayam-

¹² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsinin böyük elmi işçisi. e.posta: a.qasimova62@gmail.com

Aşıq Alı soragında,
Aylar, illər yola düşüb.
Ath, atsız
Vaxtlı-vaxtsız

Yönüm sağa,
sola düşüb. (3, səh 179)

Hüseyn Arifin poemada Qazaxa, Qarabağa, Kəlbəcərə üz tutur, sinədəftər babaları axtarır, onları söz boğçasına açmağa cəhd edir. "Dilqəmi"yə qulaq asa-asa çox şeyləri xatırlayır. Müdrik insanları, sənətkarları ana-ana, onları xatırlaya-xatırlaya özü də müdrikləşir, əsil sənəti saxtadan seçməkdə çətinlik çəkmir.

Şairin poetik düşüncəsinə görə "Dilqəmi"yə qulaq asanda xalqımızın əsrlər boyu çəkdiyi əziyyətlər, yadellilərin zülmü yada düşür. Hiss olunur ki, aşıq sənətinin incəliklərinə, poetik qüdrətinə bələddir. "Bir şairin kədəri bir xalqın kədəridir"-deyən şair "Dilqəmi"ni qəm dastanı hesab edir, bu aşıq havasının qədim dövrlərdən gədiyini yada salır:

"Dilqəmi"-qəm dastanı,
Aşib qərinələri,
İnləyib dönə-dönə
Milyon-milyon insanı.
Dil kövrək, könül kövrək,
Qəmli segamızıtk

Notsuz belə yaşayır. (3, səh 183)

Bu əsərdə XIX əsr məənəvi dünyasının tərənnümü ön plandadır. Dədə-babalarımızın ta qədimlərdən müdrik ozanlara, müqəddəs qopuza hörmətin xatırladır. Sanki şair belə bir poemanı yazmaqla aşıq ədəbiyyatımızı yaradanlar haqqında mövcud olan boşluğu doldurmaq istəmişdir və təkcə bu poemada yox, həm də bütün şerlərində bu istəyinə nail olmuşdur. Mərhum alimimiz Xudu Məmmədovun dediyi kimi "Həyatımızda elə bir dəyərli yenilik olmayıb ki, Hüseyn Hüseynzadə ona laqeyd olsun. Ömrü ömürlərə bağlı olan xalqın verdiyi qiyməti sənətkar üçün ən yüksək qiymət hesab edən şair başqa cür ola bilməz".

Hüseyn Arif "Dilqəm" poeması saza, aşıq sənətinə ucaldılan ən böyük abidədir. Məqsədini gerçəkləşdirmək üçün şair aşıq poeziyasının tarixi keçmişini araşdırdı. Əslində Yəhya bəy olmuş, amma nakam məhəbbətin Dilqəm etdiyi aşığın ağrıları yaşadı. Şairin başladığı bu poema kədərli bir hekayətə çevrildi. Ona qədər şeirinə xas olmayan qəm motivləri gətirdi. Demə bu onu gözləyən dəhşətli kədərdən xəbər vermiş. Poema yazılarda oğlu Arif gəncliyinin çiçəklənən illərini yaşayırdı. Ancaq əsər bitməmişdən Arifin gənc ömrü yarımçıq qaldı. Şair bu böyük dərdini şerlər silsiləsində açıq bildirdi. Əsəri oxuyanlar bu sarsıdıcı qəmə şərik oldular. Bundan sonra Hüseyn Arif şeirində qəmli motivlər gücləndi. Taleyin sərt hökmü ilə şərtlənən bu vəziyyəti şeirinin yeni səciyyəsi kimi qəbul etdi:

Arif gedən gündən Hüseyn adlı

Bir kədər şairi gəldi dünyaya.

Poema XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış Azərbaycan milli ədəbiyyatının davamçılarından biri Yəhya bəy Dilqəm haqqındadır. Şifahi xalq ədəbiyyatında bu məşhur el şairi haqqınd "Yəhya bəy və Dostu xanım" adlı dastan da mövcuddur. Həmin dastanda Dilqəmin əmisi qızı Dostu xanımla olan məhəbbət macəralarından, onun eşiqi yolunda çəkdiyi bəlalardan, min bir məşəqqətdən, nakam taleyindən bəhs edir.

Poemada həmin anların, məqamların xatırlanması qoşma janrının geniş imkanları hesabına, heca vəzindən geninəboluna istifadə etməklə nəql edilir. Elə Yəhya bəy Dilqəmin "Varmola" qoşmasının xatırladılmasında olduğu kimi:

Heyif oldu, əlim əldən üzüldü,
Mənim üçün bir saat da yüz ildi,
Bağlar xəzan oldu, güllər pozuldu,
Mən kimi gülşəni solan varmola (3, səh 201)

"Yəhya bəy və Dostu xanım" dastanından Dilqəmə məxsus olan bu şəri Hüseyn Arif oxucuya olduğu kimi təqdim edir. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatına müraciət etdikdə Yəhya bəy Dilqəmin yaradıcılığında belə və buna bənzər qoşmalar nəzər diqqətimizi özünə cəlb edir. "Yetişirmi ola", "Azalarmola" və s. Qoşmalar bu qəbildəndir və yaxud poemada Yəhya bəyin dilindən verilən və onun özünəməxsus bir sənətkarlıqla yana-yana dediyi aşağıdakı qoşmaya baxaq:

Şəmkir qələmində, Kür qırağında,
Uçdu telli sonam gölə gəlmədi.
İstədim cananın vəsfini yazım,
Sığışib qələmə, dilə gəlmədi. (3, səh 199)

Bu nümunənin birinci bəndində "Şəmkir qələmində" misrası dastanda "laçın barəsində" kimi işlənmişdir. Görünür şərə qoşmanın başqa bir misra ilə başlanan bu variantı da məlumdur. Bəzi oxşarlıqların üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, bəzən dastanla müqayisədə poemada bir-birinə bənzəməyən anlara rast gələrik.

Hüseyn Arifin əsərində Dilqəmin ömür-gün yoldaşının adı Tellı xanımdır, dastan da isə Dostu xanım. Dastandan fərqli olaraq "Dilqəm" poemasında Yəhya bəyin atı ilə tanışlıq müəyyən maraq doğurur və elə burdaca aşığın sonradan götürdüyü Dilqəm sözünün də mənası yavaş-yavaş açılır. Məlum olur ki, Yəhya bəy Dilqəm adlı sevimli atının əbədi olaraq itirəndən sonra atının ölümündən çox məyus olmuş və adının sonuna Dilqəm təxəllüsünü əlavə etmişdir. Lakin bütün təzadlarına baxmayaraq poema Dilqəm haqqında nakam və ilahi bir məhəbbətin acı xatirələri

fonunda əsl həqiqəti müasir nəslə realist bir tərzdə çatdırı bilir:

Könül həmdəmini itirən kəsi
Nə ocaq qızdırır, nə od isidir.
Dünyanın dünyadan ağır itkisi
Ailə itkisi, yar itkisidir. (3, səh198)

Poemanın başlanğıc hissəsində Dilqəmin adına və şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramı poetik bir pafosla ifadə edən müəllif böyük el sənətkarının şeirlərində əsas janr kimi aparıcı mövqe qazanan qoşmaya müraciət etməsi təsadüfi deyil, burada hadisə və şəxsiyyətə uyarlı forma və qəlib çərçivəsində münasibət bildirilməsi də özünün diqqət çəkiciliyi ilə əlamətdarlıq qazanmış olur:

Torpağa baxıram, daşa baxıram
Torpağımda Dilqəm, daşında Dilqəm.
Xəbərlə, xəbərsiz ötür fəsillər,
Baharımda Dilqəm, qışında Dilqəm.(3,səh177)

“Dilqəmi” üstə köklənmək poemanın ayrı-ayrı fəsillərində də özünün qabarıq nümayiş etdirməkdədir. Belə bir məziyyəti nakam taleli aşiq sənətkarın öz sevgisi yolunda çəkdiyi məşəqqətlərin inandırıcı və təsirli şəkildə ifadəsi zamanı yaxından görmək olur. H.Arif “Dilqəm” obrazının folklordan-aşiq ədəbiyyatından gələn rəmzi səciyyəsini qələmə aldığı poemasının hər bir hissəsində diqqət önündə saxlamış və əsərin məzmunu bu mahiyyət üzərində qurmuşdur.

Poemanın “Axtarış” adlı hissəsində aşığın ömür və sənət yoluna məxsus incə təfərrüatları axtarış-aramaq, onu epik təhkiyənin mərkəzinə çəkməkəsas məqsəd və qayəyə çevrilir. Şair belə bir axtarış sevdasının gözüne el-el, oba-oba, oymaq-oymaq gəzib dolaşdığı yerlərlə dərinlən tanışlığından qürurla söz açır və belə səyyahlığın ona yaddaşlardan silinməkdə olan sənətkarların da üzə çıxarılmasında bir vasitə olduğunu inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Saçlarımin qırovunu
Murovdakı,

Qoşqardakı
boz buluddan.
Kəpəzdəki,
Murğuzdakı
çəndən soruş.
Soraqdayam,-
Aşiq Alı sorağında.
aylar,
illər yola düşüb.

Atlı, atsız
Vaxtlı, vaxtsiz
Yönüm sağa,
Sola düşüb (3, səh 179)

Axtarmaq, aramaq, itib-batmaqda olan sənət incilərini və onu yaradan şəxsiyyətləri tapıb üzə çıxarmaq ümumən poemanın əsas leytmotivi kimi üzə çıxır. “Saz götür” adlı fəsli maraqlı doğurur:

Həzin-həzin ötür saz.
Yaralı insan kimi
Köksünü ötürür saz.
Səslər dalğa-dalğadır.
Səslər qalxıb ayağa
Yeri, göyü ağladır.
Yayılır qırıq-qırıq,
İllərin arxasından
Gələn nalə, hıçqırıq,
Nə ağırmış “Dilqəmi”
Necə yaman olurmuş
El həsrəti, el qəmi!..(3, səh 183)

Bu fəsildə Aşiq Mirzənin Dilqəmdən ürək ağrısı və daxili bir həyəcanla bəhs etdiyi hadisələrin özü baş verənlərə müəllif və tamaşaçı mövqeyini də paralel şəkildə izləməyə imkan yaradır.

Aşiq yanır, saz yanır,
Dilqəmin taleyinə
Oğlan yanır, qız yanır.
Verib çiyin-çiyinə
Dastanı dinləyirik.
Bir səs yüksəlir yenə:
-Danış, ay Mirzə, danış. (3, səh 184)

“Ayrılıq” və “Usta bir saz bağla” adlı fəsillərdə hicran və saz anlayışları eyni bir məxrəc altına gətirilir.

Boğular içində nitqi, avazı,
Qoşulub pərdəyə, telə ağlayır.
Qabarmış köksündə sədəfli sazı,
Belə inildəyər, belə ağlayar:

“Şəmki qələmində, Kür kənarında,
Uçdu telli sonam gölə gəlmədi.
İstədim cananın vəsfini yazım,
Sığışib qələmə, dilə gəlmədi”. (3, səh 199)

Uşaqlı dostları Tünü, Yəhya bəy,
Bərkə bir-birini çatmış dadına.
Əlvən mütəkkəyə dirsəklənərək
Açıq diləyini Yəhya bəy ona (3, s 201)

Hüseyn Arif sonralar nəşr olunan şeirkitablarından birinə- “Ömür deyir..” ə

“Dillən Dilqəm eşqinə” adlı fəsildən bir parçanın daxil etməsi poema üzərində uzun müddət yaradıcılıq axtarışlarının aparıldığını əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Poemanın onuncu fəslindən bir parça kimi verilən nümunənin əvvəlində verilən bir qeyd şairin başına gələn müsibətli günlərin ağır-acıları ilə Dilqəm arasındakı kədər və nisgil dolu yaşantılarını dolğun şəkildə əks etdirməkdədir.

Hüseyn “sənət zirvəsində” əyləşib, “mövzusunu” uzaqlardan alan, oxucu başına müəmmalar yağdıran bir şair deyil. O, dilinin doğmalığı, mövzusunun dərinliyi, sadəliyi ilə hər kəsi heyrləndirir (4, səh 5)

ƏDƏBİYYAT:

1.N.Cəfərov “Ot kökü üstündə bitər”, Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 6 iyul 1990

2.S.Paşayev XIX ƏSR Azərbaycan aşığı yaradıcılığı, Bakı 1990

3.H.Hüseynzadə “Dilqəm” (“Dilqəm” poemasından parçalar) Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975. (səh 177-203)

4.H.Hüseynzadə “Dilqəm” (“Dilqəm” poemasından parçalar) Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975 (Xudu Məmmədov, “Şairin şer dünyası” səh 5)

Açar sözlər: H.Arif, Dilqəmi, sevgi hekayəsi, aşiq haqqında rəvayət, poema

Ключевые слова: X. Ариф, Дилгами, история любви, повествование о любви, стихотворение

Key words: H. Arif, Dilgami, love story, narrative about love, poem

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Arifin özünəməxsus mövqeyi var. Şairin yaradıcılığı ənənəvi poeziyamızın ozan-aşiq yaradıcılığının davamıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şairi Hüseyn Arifin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Hüseyn Arif 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır. Bu poemada adı keçən və əsərin əsas qəhrəmanı olan Dilqəm tanınmış bəy və el şairi olan Yəhya bəyin təxəllüsü olmaqla yanaşı həm də Azərbaycan folklor arealında və aşiq yaradıcılığında həsrət, kədər, ümitsizlik, göynərti və qubarlı eşq obrazının simalarına çevrilmişdir. Bu dəfə Dədə Qorqudu, Yunis Əmrəni, Qurbanini, Abbas Tufarqanlı ümumiləşdirilmiş bir obraz- Dilqəm qiyafəsində görürük. Dilqəm saz, ozan obrazının qədim folklor qatlarından poetik yaddaşa köçən bir obrazdır.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Ариф занимает уникальное место в азербайджанской поэзии XX века. Творчество поэта является продолжением творчества поэта-любителя нашей традиционной поэзии. В этом плане обращает на себя внимание творчество азербайджанского народного поэта Гусейна Арифа. Гусейн Ариф начал работать над поэмой «Дильгам» с 1972 года. Дильгам, упомянутый в этом стихотворении и являющийся главным героем произведения, является псевдонимом Яхья-бея, известного поэта и поэта Эла, а также стал олицетворением тоски, печали, отчаяния, зелени, мрачности. любовь в азербайджанском фольклоре и в творчестве любви. На этот раз мы видим Деда Горгу́ду, Юниса Амру, Гурбани, Аббаса Туфарганлы в образе обобщенного персонажа – Дильгама. Дилгам саз – образ, перешедший из древних фольклорных пластов образа певца в поэтическую память.

SUMMARY

Huseyn Arif has a unique position in 20th century Azerbaijani poetry. The poet's work is a continuation of the poet-lover's work of our traditional poetry. In this respect, the work of the Azerbaijani folk poet Huseyn Arif attracts attention. Huseyn Arif started working on the poem "Dilgam" since 1972. Dilgam, who is mentioned in this poem and is the main hero of the work, is the pseudonym of Yahya Bey, a well-known poet and El poet, and has also become the personification of longing, sadness, despair, greenness, and gloomy love in Azerbaijan's folklore area and in love's creativity. This time we see Deda Gorgud, Yunis Amra, Gurbani, Abbas Tufarganli in the guise of a generalized character - Dilgam. Dilgamsaz is an image that has moved from the ancient folklore layers of the image of the singer to the poetic memory.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova